

TÜRK VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ BƏDƏN ÜZVLƏRİNİ BİLDİRƏN SÖZLƏRƏ KOQNİTİV DİLÇİLİK YANAŞMASI¹

DOI: <https://doi.org/10.36719/3005-3137/1/27-33>

Yanghee Lee²

Dilçilik üzrə fəlsəfə doktoru, müəllim
Hankuk Xarici Dillər Universiteti
Türk-Azərbaycan Tədqiqatları Departamenti
Seul, Koreya
yangheelee@hufs.ac.kr
Orcid: 0000-0002-8948-9281

Xülasə

Bu tədqiqat işi Türk və Azərbaycan dillərində bədən üzvlərini bildirən sözlərin konseptual metafora və metonimiya aspektlərini araşdırır. Koqnitiv dilçilik çərçivəsində bu tədqiqatın məqsədi, həmin terminlərin semantik genişlənmə prosesini və onların digər məfhum sahələrinə keçid mexanizmini tədqiq etməkdir. İnsan bədənini dil sistemində əsas konseptual struktur rolunu oynayır və bu struktur idraki mexanizmlər vasitəsilə müxtəlif semantik dəyişikliklərə məruz qalır. Araşdırma “ağız” və “əl” kimi bədən üzvlərini bildirən sözlərin metaforik və metonimik istifadəsini incələyir. Bu sözlərdən biri olan “ağız” yalnız insan orqanı mənasında deyil, həm də danışq, giriş və yol qovşağı kimi müxtəlif kontekstlərdə istifadə olunur. Eyni şəkildə, “əl” termini nəzarət, sahiblik və səlahiyyət anlayışlarını ifadə etmək üçün metaforik və metonimik konstruksiyalara əsaslanır. Tədqiqat Heine və digərlərinin (1991) metaforik mənbə sahələrinin ierarxik modelindən istifadə etməklə bədən üzvləri ilə bağlı terminlərin konseptual strukturlarını araşdırır. Burada bədən üzvlərinə aid sözlərin konkret mənadan abstrakt anlayışlara doğru genişlənməsi nümayiş etdirilir. Məsələn, bəzi ifadələrdə insanın bədən üzvləri sosial və psixoloji vəziyyətləri təsvir etmək üçün istifadə olunur. Bu proseslərin təhlili göstərir ki, dilin konseptual quruluşu insan təcrübələrinə əsaslanır və həmin təcrübələr dildə müxtəlif yollarla əks olunur. Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, bədən üzvləri ilə bağlı terminlər həm konkret, həm də abstrakt mənalarda mühüm funksional rol oynayır. Belə ifadələrin tədqiqi yalnız dilçilik sahəsində deyil, həm də dil tədrisində böyük əhəmiyyət kəsb edir. Xarici dil öyrənənlər üçün bədən üzvlərinə aid metaforik və metonimik ifadələrin mənasını anlamaq, onların ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirməyə və ifadə imkanlarını genişləndirməyə kömək edə bilər. Bu araşdırma nəticəsində hazırlanan leksik siyahı və semantik təhlillər, Türk və Azərbaycan dillərini xarici dil kimi öyrənənlər üçün daha səmərəli tədris materiallarının hazırlanmasına töhfə verə bilər. Bundan əlavə, bu yanaşma müxtəlif dillər arasında müqayisəli tədqiqat aparmaq üçün də faydalı ola bilər.

Açar sözlər: Koqnitiv Dilçilik, Konseptual Metafora, Metonimiya, Bədən üzvləri sözləri, Türkçə və Azərbaycanca

TÜRKÇE VE AZERBAIJAN DİLİNDEKİ VÜCUT BÖLÜMLERİNİ GÖSTEREN KELİMELE ÜZERİNE BİLİŞSEL DİLBİLİMSEL BİR İNCELEME

Yanghee Lee

Dilbilim Doktoru, Öğretim Görevlisi
Hankuk Yabancı Çalışmalar Üniversitesi
Türk ve Azerbaycan Çalışmaları Bölümü
Seul, Kore
yangheelee@hufs.ac.kr
Orcid: 0000-0002-8948-9281

Özet

Bu çalışma Türkçe ve Azerbaycan Türkçesinde beden bölümlerini gösteren kelimelerin kavramsal metafor ve metonimi açısından incelenmesini amaçlamaktadır. Bilişsel dilbilim çerçevesinde bu terimlerin anlamsal genişlemesi ve diğer kavramsal alanlara geçiş mekanizmaları araştırılmaktadır. İnsan bedeni, dil

¹ This work was supported by the Ministry of Education of the Republic of Korea and the National Research Foundation of Korea (NRF-2023S1A5B5A17085676)

² Lecturer in the Department of Turkish-Azerbaijani Studies

sisteminde temel bir kavramsal yapı olarak işlev görmekte ve bilişsel mekanizmalar aracılığıyla çeşitli anlamsal değişimlere uğramaktadır. Araştırma, “ağız” ve “el” gibi beden bölümlerini ifade eden kelimelerin metaforik ve metonimik kullanımlarına odaklanmaktadır. Örneğin, “ağız” kelimesi yalnızca bir organı ifade etmekle kalmaz, aynı zamanda konuşma, giriş ve kavşak gibi farklı bağlamlarda da kullanılmaktadır. Benzer şekilde, “el” kelimesi ise kontrol, sahiplik ve yetki kavramlarını ifade eden metaforik ve metonimik yapıların oluşumuna katkı sağlamaktadır. Bu çalışmada Heine ve diğerlerinin (1991) metaforik kaynak alanlarının hiyerarşik modeline dayanılarak, vücut ile ilgili terimlerin kavramsal yapıları analiz edilmektedir. Çalışma, vücut organlarını ifade eden kelimelerin somut anlamdan soyut kavramlara doğru nasıl genişlediğini göstermektedir. Bazı ifadelerde, vücut bölümleri sosyal ve psikolojik durumları tanımlamak için kullanılmaktadır. Bu süreçlerin analizi, dilin kavramsal yapısının insan deneyimlerine dayandığını ve bu deneyimlerin dilde çeşitli şekillerde yansıtıldığını ortaya koymaktadır. Çalışmanın bulguları, vücut bölümleriyle ilgili terimlerin hem somut hem de soyut anlamlarda önemli roller oynadığını göstermektedir. Bu tür ifadelerin incelenmesi, sadece dilbilim alanında değil, aynı zamanda dil öğretimi bağlamında da büyük önem taşımaktadır. Yabancı dil öğrenenler için vücut bölümlerine dayalı metaforik ve metonimik ifadelerin anlaşılması, iletişim becerilerini geliştirmeye ve ifade olanaklarını genişletmeye yardımcı olabilir. Bu araştırmanın sonucunda oluşturulan kelime listesi ve anlamsal analizler, Türkçe ve Azerbaycan Türkçesini yabancı dil olarak öğrenen bireyler için daha etkili öğretim materyallerinin geliştirilmesine katkı sağlayabilir. Ayrıca, bu yaklaşım farklı diller arasında karşılaştırmalı araştırmalar yapmak için de faydalı bir temel sunabilir.

Anahtar kelimeler: *Bilişsel Dilbilim, Kavramsal Metafor, Metonimi, Vücut Bölümü Terimleri, Türkçe ve Azerbaycan dili*

A COGNITIVE LINGUISTIC APPROACH TO BODY-PART TERMS IN TURKISH AND AZERBAIJANI

Yanghee Lee
Doctor of Philosophy in Linguistics, lecturer
Hankuk University of Foreign Studies
Department of Turkish and Azerbaijani Studies
Seoul, Korea
yangheelee@hufs.ac.kr
Orcid: 0000-0002-8948-9281

Summary

This study aims to examine the conceptual metaphor and metonymy aspects of body-part terms in Turkish and Azerbaijani. Within the framework of cognitive linguistics, this research investigates the semantic extension of these terms and their transition to other conceptual domains. The human body serves as a fundamental conceptual structure in language systems and undergoes various semantic transformations through cognitive mechanisms. The study focuses on the metaphorical and metonymic uses of body-part terms such as "ağız" (mouth) and "el" (hand). For instance, the word "ağız" not only refers to a physical organ but is also used in contexts such as speech, entryways, and intersections. Similarly, the term "el" contributes to the formation of metaphorical and metonymic structures that express control, possession, and authority. This research employs the hierarchical model of metaphorical source domains proposed by Heine et al. to analyze the conceptual structures of body-related terms. The study demonstrates how body-part terms expand from concrete meanings to abstract concepts. In some expressions, body parts are used to describe social and psychological states. The analysis of these processes reveals that the conceptual structure of language is based on human experiences, which are reflected in linguistic expressions in various ways. The findings indicate that body-part terms play significant roles in both concrete and abstract meanings. The investigation of such expressions is crucial not only in linguistics but also in language education. Understanding metaphorical and metonymic expressions related to body parts can enhance the communication skills of language learners and expand their expressive capabilities. The lexical inventory and semantic analyses developed in this study can contribute to the development of more effective instructional materials for learners of Turkish and Azerbaijani as foreign languages. Furthermore, this approach provides a valuable foundation for conducting comparative linguistic research across different languages.

Keywords: *Cognitive Linguistics, Conceptual Metaphor, Metonymy, Body-Part Terms, Turkish and Azerbaijani Language*

Aktuallıq. Bu tədqiqat işinin aktuallığı Türkiyə və Azərbaycan dilində mövcud olan bədən üzvləri ilə bağlı leksik vahidlərin koqnitiv dilçilik istiqamətində sistemli şəkildə araşdırılmasına əsaslanır. Məqalədə hər iki dildə bədən üzvləri ilə əlaqədar olan ifadələrin koqnitiv-semantik xüsusiyyətləri təhlil edilir və bu sahədə mövcud olan konseptual strukturlar müəyyənləşdirilir.

Annotasiya. Koqnitiv dilçilik çərçivəsində dil və təfəkkür arasındakı əlaqəni araşdıran bu tədqiqatda bədən üzvlərini ifadə edən sözlər fundamental leksik vahidlər kimi öyrənilir. Bu leksik vahidlər koqnitiv mexanizmlər vasitəsilə məcazi mənə istiqamətində genişlənərək metaforik və metonimik ifadələr yaradır. Türk və Azərbaycan dillərində bu koqnitiv hadisələrin tədqiqi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, çünki əldə edilən nəticələr bu dillərin xarici dil kimi tədrisi prosesində səmərəli təlim metodu kimi istifadə oluna bilər.

Metod. Məqalədə müqayisəli-lingvistik təhlil, tutuşdurma və qarşılaşdırma metodları tətbiq edilmişdir. Türk dili ilə bağlı materialların təhlilində korpus əsaslı tədqiqat üsullarından istifadə olunmuşdur. Bu metodoloji yanaşma hər iki dildə bədən üzvləri ilə əlaqədar olan ifadələrin sistemli şəkildə araşdırılmasına imkan vermişdir.

Giriş. Dil, insanın dünyanı qavrama və məfhumlaşdırma tərzini əks etdirən əsas vasitədir. Gündəlik həyatda istifadə etdiyimiz sözlər və ifadələr sadəcə abstrakt dil elementləri deyil, eyni zamanda insanın bədən təcrübələrindən qaynaqlanan idrak proseslərinin bir əksidir. Xüsusilə insan bədəni ilə birbaşa əlaqəli olan sözlər, yəni bədənə aid sözlər, yalnız fiziki obyektləri adlandırmaqla kifayətlənmir, həm də hissləri, düşüncələri və abstrakt məfhumları ifadə etməkdə mühüm rol oynayır. Koqnitiv dilçilik (cognitive linguistics) baxımından, dil sisteminin əsası insanın fiziki təcrübələri əsasında formalaşan konseptuallaşdırma (conceptualization) prosesinə əsaslanır. Bu çərçivədə, koqnitiv dilçilər dilin mənalı strukturunun insanın fiziki təcrübəsinə əsaslandığını və bu təcrübənin idraki bir quruluş formalaşdırdığını qəbul edir, eyni zamanda insan beyninin işləmə mexanizminə diqqət yetirirlər [Lakoff, 1987; Johnson, 1987; Ungerer & Schmid, 1996; Lakoff & Johnson, 1999].

Koqnitiv semantik baxımından, əksər frazeoloji birləşmələr sözün həqiqi mənası ilə məcazi mənası arasında konseptual motivasiya (conceptual motivation) əsasında işləyir və bu semantik strukturdakı konseptual metaforalar və çevrilmələrin idraki mexanizmlər kimi fəaliyyət göstərdiyini dəstəkləyir [4, 446-453]. Şəkil sxemi (image schema) insan təcrübəsinin zehində formalaşan bir strukturunu ifadə edir və Lakoff (1987) bu vizual sxemin konseptual strukturun əsasını təşkil etdiyini iddia edir [8, 275]. Johnson (1987) isə dünyanın dərk edilməsində fərdlərin təkrarlanan təcrübələri və dinamik nümunələrinin, yəni fiziki təcrübənin, vizual sxemlər vasitəsilə ifadə edildiyini vurğulayır. Qab sxemi (Container Schema) "içəri", "sərhəd" və "çöl" anlayışlarını ifadə edən bir görüntü sxemidir. Qab sxemi görünüşünün nümunələri türk və Azərbaycan dillərində "əl / el" (hand) sözünün istifadəsi vasitəsilə müşahidə edilə bilər [4, 29].

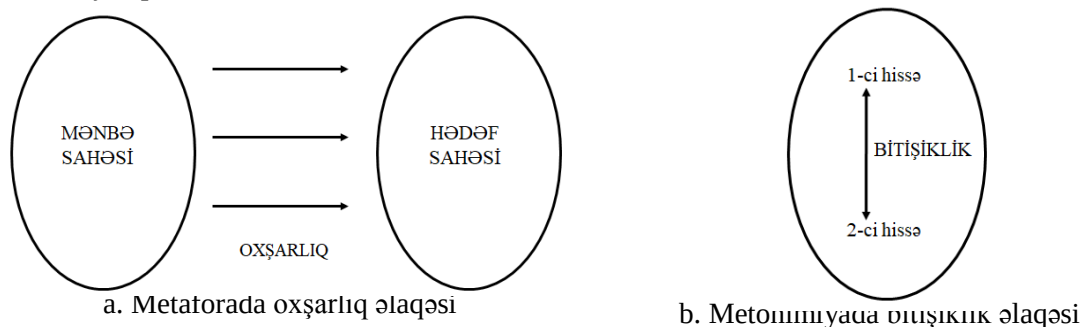
(1)	a.	(AZ)	Könlüm sən <i>əlindədir</i> .
		(TR)	Kaderim sen <i>elindedir</i> .
	b.	(AZ)	Nə edim, <i>əlimdə deyil</i> . Sevməmək üçün çalışıram, amma olmur.
		(TR)	Ama <i>elimde değil</i> , öfkeleniyorum.
	c.	(AZ)	O evə <i>əliboş</i> getmək istəmirdi, pay almalıydı.
		(TR)	Galatasaray, Hollanda'dan <i>eli boş</i> döndü.
	d.	(AZ)	O da cibindən bir <i>ovuc dolusu</i> əllilik-yüzlük çıxardı.
		(TR)	Eve <i>eli boş</i> döner, üstelik <i>avuç dolusu</i> para harcarlar.

Yuxarıdakı nümunələr əlləri bir QAB kimi qəbul edən dil ifadələrini göstərir. (1a) və (1b)-də bədən üzvlərindən biri olan "əl" sözündən sonra yerlik şəkilçisi istifadə edilərək qabın içi və çölü, əlin içi və çölü ilə məcazi şəkildə ifadə edilmişdir. Yəni, konseptual metafora vasitəsilə NƏZARƏT anlayışı ifadə olunur. Bundan əlavə (1c) və (1d)-də olduğu kimi, "boş" və "dolu" sifətləri ilə əllərin boş və ya dolu olması və ya "ovuc" sözünün lüğət mənası vasitəsilə əllərdə bir şeyin olub-olmamasına əsaslanan məcazi ifadə təsvir edilir. Başqa sözlə, bu nümunələrdə SAHİBLİK anlayışı bədən üzvü olan "əl" sözü vasitəsilə ifadə olunur. Bundan əlavə, (1c)-də göstərilən türkcə nümunə

"əli boş dönmək" ifadəsinin SAHİBLİK anlayışında daha da genişləndiyini göstərir və maddi baxımdan istifadə ediləndə oyunda heç bir uğur və ya qazanc əldə etmədən geri qayıtmaq mənasını ifadə edir.

Lakoff və Johnson (1980) konseptual metafora nəzəriyyəsində (Conceptual Metaphor Theory) konseptual quruluşun qismən metafora sistemindən formalaşdığını irəli sürür. Konseptual metafora bir təcrübə sahəsinin (domain) fərqli bir təcrübə sahəsi ilə başa düşüldüyü bir fenomendir. Sistemli idraki ideologiyada hədəf sahəsi (target domain, X) daha abstrakt bir sahəni, mənbə sahəsi (source domain, Y) isə daha konkret bir sahəni ifadə edir. Konseptual metaforanın iki sahəsi arasındakı əlaqə oxşarlıq (similarity) münasibətlərinə əsaslanır. Bundan əlavə "X, Y baxımından başa düşülür" və ya "X, Y kimi başa düşülür" (X understood in terms of Y) prinsipi ilə ifadə olunur[9].

Konseptual fenomen kimi metonimiyanın (metonymy) əsas xüsusiyyəti onun dil çevrilməsinin çox təbii bir göstərici (referential) olması və metaforadan fərqli bir funksiyaya malik olmasıdır. Lakoff (1987) metonimiyanın konseptual əlaqəsini "X, Y-ni göstərir/ ifadə edir" və ya "Y əvəzinə X ilə ifadə edilə bilər" (X stands for Y) prinsipi ilə izah edir. O, həmçinin fiziki və ya səbəb-nəticə əlaqələri ilə motivasiya olunan bitişikliyi (contiguity) metonimiyanın unikal xüsusiyyəti kimi müəyyənləşdirir[8, 78]. Lakoff eyni idraki sahədə digər konseptual kontekstlərə zehni yanaşmanı əlavə edərək yuxarıdakı məcazın xüsusiyyətlərini genişləndirmişlər. Kövecses (2002) <Şəkil 1>-də göstəriləndi kimi, metaforanın tək istiqamətli xüsusiyyətini və oxşarlıq əsasında işləyən bir model kimi təsvir etmişdir. O, metaforanın xüsusiyyətlərini təqdim edərək bu anlayışı izah etmişdir[5, 147-148].

< Şəkil 1> Metafora və Metonimiyanın Xüsusiyyətləri (Kövecses 2002: 147-148)

Son illərdə Azərbaycanda koqnitiv dilçilik sahəsi inkişaf etməkdədir. Bu sahədə aparılan tədqiqatların təhlili göstərir ki, koqnitiv dilçilik istiqamətində müəyyən irəliləyişlər əldə edilmişdir. Mövcud tədqiqatların təhlili aşağıdakı nəticələri ortaya qoyur: Quliyev (2021) koqnitiv dilçilikdə konseptin əsas vahid kimi rolunu araşdırmışdır. O, konsept anlayışının mənşəyini, idrak və dil arasındakı əlaqəsini və müxtəlif elmi yanaşmalar çərçivəsində necə tərif olunduğunu təhlil etmişdir. Tədqiqat konseptin insan düşüncəsində necə təşkil olunduğunu və dil vasitəsilə necə formalaşdığını izah edir[6]. İsmayılı (2024) dilə funksional və koqnitiv yanaşmaların fərqlərini araşdırmışdır. Strukturalizm və funksionalizm məktəblərini müqayisə edərək, funksional dilçiliyin ünsiyyətə əsaslandığını, koqnitiv dilçiliyin isə danışq dilinin istifadəsinə önəm verdiyini vurğulamışdır[3]. Quliyeva (2024) metaforanın koqnitiv dilçilik baxımından rolunu və inkişafını araşdırmışdır. O, metaforanın ənənəvi olaraq çoxmənalılıq və üslubi məcaz kimi qəbul edildiyini, lakin müasir yanaşmada dildə informasiyanı strukturlaşdıran və dünyanın metaforik mənzərəsini formalaşdıran idraki vasitə kimi tədqiq edildiyini vurğulamışdır[7]. Bununla belə, dərin semantik tədqiqatların məhdudluğu müşahidə edilməkdədir. Bu səbəbdən, təqdim olunan tədqiqat işində insan bədənini ilə bağlı linqvistik prinsipləri koqnitiv dilçilik çərçivəsində təhlil edərək, leksik vahidlərin ilkin semantik strukturundan məcazi məna genişlənməsinə qədər olan konseptual inkişaf prosesi araşdırılacaqdır.

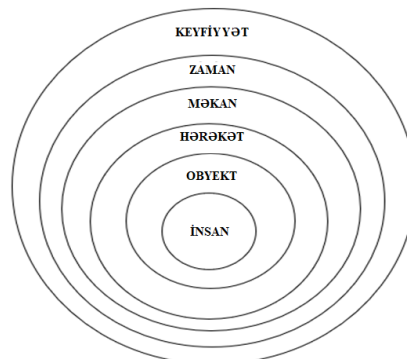
İnsan bədənini gerçəkliyin dərk edilməsi və konseptuallaşdırılması prosesində fundamental koqnitiv vasitə və əsas istinad nöqtəsi rolunu oynayır. Bu bədənə istinad edən bədən dili isə insanın xarici dünyanı dərk etmə ölçüsü və bütün dillərin əsas lüğət fondudur. İnsanın gerçəkliyi ilkin

olaraq somatik təcrübə vasitəsilə qavraması və bu təcrübənin dil sisteminə proyeksiyası koqnitiv dilçilikdə bədənləşdirmə (embodiment) konsepsiyası kimi səciyyələndirilir. Bədən sözləri bütün dillərin əsas leksik qatını təşkil edir və bu sözlər vasitəsilə insanın xarici dünyanı qavrama forması dildə təzahür edir, bədən sözləri insanın bədən üzvlərinə aid lüğət vahidləridir. Bədənə aid terminlər təkcə fiziki orqanları ifadə etməklə kifayətlənmir, eyni zamanda hiss və düşüncələr kimi abstrakt ifadəsində geniş istifadə olunur.

Heine və digərləri (1991), məfhum sahələrinin genişlənmə ardıcılığını kateqorial metafor (categorical metaphor) çərçivəsində izah edir. Kateqorial metaforda mənanın genişlənməsi İNSANDAN ƏŞYAYA, ƏŞYADAN HƏRƏKƏTƏ və daha sonra MƏKAN, ZAMAN və XÜSUSİYYƏT sahələrinə qədər davam edir. Bu metodoloji çərçivədə, konseptual və kateqorial sahələrin genişlənmə istiqaməti aşağıdakı kimi təklif edilmişdir[2, 48-29]:

INSAN (HUMAN) → OBYEKT (OBJECT) → HƏRƏKƏT (ACTIVITY) → MƏKAN (SPACE)
→ ZAMAN (TIME) → KEYFİYYƏT (QUALITY)

Kateqorial metafor, konkret varlıqlardan daha abstrakt məfhumlara qədər uzanan hierarxik bir quruluşa malikdir. Bundan əlavə, Heine və digərləri (1991: 55) <Şəkil 2>-dəki kimi metaforik mənbə sahəsinin hierarxiyasını ətraflı izah etmişdir. Bu yanaşmaya görə, mənanın genişlənmə istiqaməti, İNSAN məfhum sahəsindən başlayaraq daha abstrakt sahələrə doğru sağa yönəlmiş tək istiqamətli xüsusiyyət daşıyır. <Şəkil 2>-də göstərilən məfhum sahələrinin, başqa sözlə, kateqorial sahələrin hierarxik strukturunda bir məfhum metaforik mexanizmlə genişləndikdə, İNSAN anlayışına əsaslanaraq, konkretlikdən abstraktlığa doğru irəliləyərək digər kateqoriyaya keçid etdiyi müşahidə olunur. Bu çərçivədə, Heine və digərləri (1991) metaforik məfhum sahələrinin hierarxiyasının, insan təcrübələrinə daha yaxın olan konkret kateqoriyalardan ən uzaqdakı kateqoriyalara qədər uzandığını və bu genişlənmələrdə bədənləşdirmə (embodiment) və ya eqosentrik məsafənin (egocentric distance) əks olunduğunu qeyd etmişdir.

< Şəkil 2> Mənbə sahəsinin hierarxiyası (Heine et al, 1991:55)

Lee (2023), koqnitiv dilçilik baxımından aşağıda (2)-dəki nümunələrlə bədən üzvlərindən türkcədə "ağız" sözünü ehtiva edən bəzi ifadələri təhlil etmişdir. Ana dili türk dili olanlar bu ifadələrdəki "ağız" sözünü asanlıqla aşağıdakı mənalarda başa düşə bilər: (2a) insan orqanı; (2b) yemək istəyi; (2c) dediyim, danışdığım; (2ç) stəkanın sonuna qədər; (2d) tunelin çıxışı; (2e) mağaranın girişi; (2f) yol qovşağı. Bu nümunələrdə "ağız" sözünün mənaları fərqli şəkildə görünərsə də, əsas etibarilə insan orqanı olan ağız anlayışına əsaslanaraq mənası genişlənməmişdir [10, 130-131].

(2)	a.	Bir gün, baktım ağzında diş yok.
	b.	Belli, onun da ağzı sulanmış , o da köfteden hakkını istiyor, bir tane olur veya iki tane olur...
	c.	Benim ağzında şaka olan başkasının ağzında hiç şaka gibi durmuyordu bazen.
	ç.	Önce Ali bardağı ağzına kadar suyla doldurdu.
	d.	Şimdi tünelin ağzında değilim artık.
	e.	Dumanın dışarıya çıkabilmesi için büyük ateş, mağaranın ağzına yakın bir yerde yakıldığı için ...
	f.	Zeytinburnu minibüslerine binerek, dört yol ağzında inip inşaata doğru yürümeye başladı.

Yuxarıdakı nümunələrdə bədən üzvlərindən "ağız" sözünü ehtiva edən bəzi türkcə ifadələr yer alır. Ana dili türk dili olanlar ifadələrdəki "ağız" sözünü aşağıdakı mənələrdə asanlıqla anlaya bilər: (2a) insan orqanı; (2b) yemək istəmək; (2c) söylədiyim, danışdığım; (2ç) stəkanın açıq tərəfi (sonuna qədər); (2d) tunelin girişi və ya çıxışı; (2e) mağaranın girişi; (2f) yol qovşağı. Bu nümunələrdə istifadə edilən "ağız" sözünün mənələri fərqli şəkildə görünsə də, əsas mənası orqan olan ağız anlayışına bağlı olaraq genişlənmişdir. (2)-dəki nümunələrdə, əsas mənada insan bədəninin bir üzvünü ifadə edən "ağız", bu orqanın xüsusiyyətlərinə əsaslanan müxtəlif təcrübələri dilə əks etdirir, bənzərlik və ya bitişiklik əlaqəsi ilə genişlənmiş mənələr qazandığı müşahidə olunur. (2a)-da "ağız" sözü birbaşa insan orqanı olaraq göstərilir. Türk Dil Qurumu (TDK) Güncəl Lüğətində də bu termin ilk olaraq anatomiya mənasında izah edilir və belə tərif verilir: "Üzdə, yanaqlar və iki çənə arasında yerləşən, səs çıxarmağa, nəfəs almağa və qidaların həzm olunmasına başlamağa kömək edən orqan." (2b)-dəki "ağız sulanmaq" ifadəsi, bədənə aclıq hissini qavraması nəticəsində meydana gələn fizioloji reaksiyanı əks etdirir[12]. Bu fizioloji reaksiya birbaşa dil ifadəsinə metonimik motivasiya ilə keçərək "yemək istəmək" mənasını ifadə edir. (2c)-də isə ağzın səs çıxarma funksiyası, onun danışmaq qabiliyyətinə sahib bir orqan olması ilə bağlıdır. Bu funksional xüsusiyyətinə əsaslanaraq "AĞIZ-KONUŞMAQ" metonimik əlaqəsi meydana gəlir. (2ç), (2d) və (2e)-də isə "ağız" artıq İNSAN məfhum sahəsindən çıxaraq digər məfhum sahələrinə keçmişdir. Bu üç nümunənin ortaq xüsusiyyəti, qab və ya içi boş olan bir obyektin açıq tərəfini ifadə etməsidir. Bu formal bənzərlik əlaqəsindən qaynaqlanan metafor vasitəsilə genişlənmiş mənələr yaranmışdır. (2ç)-də "ağız" artıq NESNE sahəsinə aid olaraq bir stəkanın açıq tərəfini ifadə edir. (2d) və (2e)-də isə tünelin və mağaranın açıq tərəfini, yəni giriş və ya çıxışını bildirir. Bu iki nümunədə məkanın (UZAM sahəsi) KAP sxemi ilə obyekt kimi qavrandığı müşahidə olunur. Son olaraq, (2f)-dəki "yolun ağzında" ifadəsi, bir neçə yolun birləşdiyi yer mənasını verir. Bu görünüş UZAM sahəsində bədənləşdirməyə əsaslanan bənzərlik əlaqəsindən yaranan metaforik istifadə formasıdır. Bədənə içi və çölü arasındakı əlaqə (dodaqlardan boğaza qədər olan keçid), yolların birləşməsi və kəsişməsi ilə müqayisə edilir və bir neçə yolun birləşdiyi yer mənasında istifadə olunur. Bundan əlavə, bu ifadə təkcə qovşaq (kavşak) üçün deyil, bir yolun ayrılan giriş hissəsini bildirmək üçün də "yolun ağzında" kimi işləyə bilər.

Baş (2023), ağız ifadələrindən çıxış edərək türkcədə "ağız" sözünü ehtiva edən idiomlar üzərində dil metonimiyalarını müəyyən etmişdir: YEMƏK YEMƏK ÜÇÜN AĞIZ, DANIŞMAQ ÜÇÜN AĞIZ, SÖZ ÜÇÜN AĞIZ, DİL (LİSAN) ÜÇÜN AĞIZ[1, 26-27]. Məsələn, türkcədə "ağızını açmaq" ifadəsi məcazi mənada danışmağa başlamaq mənasını verir. "Ağız" və ona aid xüsusiyyətlərdən biri olan danışq eyni məfhum sahəsinə aid olduğu üçün aralarında metonimik əlaqə mövcuddur. Azərbaycan türkcəsində də bu mənada "ağızını açmaq", "ağıza almaq" ifadələri istifadə edilə bilər. Bəzi "ağız" sözünü ehtiva edən deyimlərdə, "ağız" DUYĞU məfhum sahəsində işlədilir. Baş (2024) bu deyimlər üçün "DUYĞULARIN YANSITICISI" və ya "DUYĞULARIN YERLƏŞDİYİ MƏKAN" kimi bir məfhum ortaya qoymuşdur[1, 26]. Bununla bağlı bir neçə nümunələr həm türkcə, həm də Azərbaycan dilində bu şəkildə verə bilər. Məsələn, türkcədə: "ağız ağzına qovuşmamaq", "ağız bükmək", "ağız köpürmək", "ağız qulaqlarına varmaq", "ağızının dadı pozulmaq", "ağızını açıq buraxmaq". Azərbaycan türkcəsində isə duyğunu ifadə edən bənzər ifadələr bunlardır: "ağız büzmək", "ağız açıq qalmaq", "ağız ayrılma qalmaq" və s.

Radden (2004) bir çox dildə metonimik zəncirin aralıq mərhələlərinin ixtisar edilməsi ilə ilkin və son mərhələlərin birləşməsindən yaranan dil üçün danışq orqanı metonimiyasının mövcud olduğunu müşahidə etmişdir[11]. Demək olar ki, bütün Hind-Avropa dillərində "dil" sözü bir orqan adı olaraq istifadə edilsə də, "lisan (söz)" mənasında da işlədilir. Metafor və metonimiyaların müəyyən edilməsi üçün Şəkil 1-də görüldüyü kimi eşləşmənin (mapping) eyni məfhum sahəsi daxilində, yoxsa iki fərqli məfhum sahəsi arasında baş verdiyi müəyyən edilir.

Nəticə. Bu tədqiqatda türk və Azərbaycan dillərində bəzi bədən üzvlərini bildirən sözlər nümunə kimi götürülərək, həmin orqanları ifadə edən əsas mənənin digər məfhum sahələrində necə istifadə edildiyi və bu yolla mənasının necə genişləndiyi araşdırılmışdır. Başqa sözlə, mənənin genişlənməsi prosesində İNSAN məfhum sahəsinin digər məfhum sahələrini necə qavradığı və bunun dilə necə əks olunduğu tədqiq edilmişdir. Bu baxımdan, bədən üzvlərini bildirən sözlər əsas mənada həm türk, həm də Azərbaycan dillərində konkret məfhum sahələrindən abstrakt məfhum

sahələrində qədər geniş şəkildə istifadə olunur. Türk və Azərbaycan dillərində bədən sözlərini ehtiva edən ifadələr, bədənə münasib xüsusiyyətlərinə əsaslanaraq idraki mexanizmlərlə motivləşdirilmişdir.

Bədən üzvləri ilə bağlı leksik araşdırmalar əsas lüğət fondunun məna genişlənməsi baxımından xarici dil tədrisi sahəsində də mühüm mövzu hesab olunur. Bu tədqiqat, türk və Azərbaycan dillərində bədən üzvlərini bildirən sözlər arasında xarici bədən üzvlərinə aid leksik vahidlərin yer aldığı frazeoloji birləşmələri təhlil edərək nəticədə bu ifadələrin siyahısını hazırlamağı məqsəd qoyur. Belə bir leksik siyahı əsas lüğət tərkibinin məcazi mənalarını, frazeoloji və sabit söz birləşmələrini öyrənməyə kömək edə bilər və ünsiyyət baxımından türk dilini öyrənənlərin emosional ifadə vasitələrini daha da zənginləşdirə bilər. Bundan başqa, bu leksik siyahı koreya dili ilə müqayisəli tədqiqat aparmaq üçün də dəyərli mənbə ola bilər.

Bu vasitə ilə türk dilindəki ifadələrlə koreya dilindəki ifadələr arasındakı oxşar və fərqli cəhətləri daha asan təhlil etmək mümkündür. Bu da təkcə türk dilini öyrənən koreyalılar üçün deyil, həm də koreya dilini öyrənən türkdilli insanlar üçün faydalı material olacaq. Eyni zamanda, bu araşdırma gələcəkdə daha geniş tədqiqatların aparılmasına zəmin yaradır və əldə olunan nəticələr təkcə dilçilik sahəsində deyil, həm də pedaqogika və sosial elmlər kimi digər sahələrdə də istifadə edilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Baş, M. Kavramsal Metafor ve Metonimi Üzerine Uygulamalar: sTürkçede Konuşma Organları Vasıtasıyla Dilsel Davranışa Ait Kavramlaşmalar, Toros Üniversitesi Yayınları, 2023
2. Heine, B., Claudi, U., & Hünemeyer, F. Grammaticalization: A conceptual framework. Cambridge University Press. 1991
3. İsmayilli, T. Dilə Funksional Yanaşma Və Koqnitiv Dilçilik Modelləri, Elmi Tədqiqat Beynəlxalq Onlayn Elmi Jurnal, Cild: 4 Sayı: 5, 19-22, 2024
4. Johnson, M. The body in the mind: The bodily basis of meaning, imagination, and reason. The University of Chicago Press, 1987.
5. Kövecses, Z. Metaphor: A Practical Introduction. Oxford: Oxford University Press, 2002
6. Quliyev. H. Konsept koqnitiv dilçiliyin əsas vahidi kimi, No. 2(13), 161-169, 2021
7. Quliyeva. G. Metafora Koqnitiv Dilçilik Nöqteyi-Nəzərindən, Elmi İş Beynəlxalq Elmi Jurnal, Cild: 18 Sayı: 2, 48-53, 2024
8. Lakoff, G. Women, Fire and Dangerous Things: What Categories Reveal. About the Mind, Chicago: University of Chicago Press, 1987
9. Lakoff, G & Mark, J. Metaphors We Live By. Chicago: University of Chicago Press, 1980
10. Lee, Y. Anlambilimde Güncel Çalışmalar: Bedenleştirmeye Dayalı Anlam Genişlemesi: Türkçe ve Korece Beden Sözcükleri Üzerine Bir İnceleme, Ankara: Anı Yayıncılık, 2021
11. Radden, G. The metonymic folk model of language. B. Lewandowska-Tomaszczyk, & A. Kwiatkowska (Haz.), içinde Imagery in language, 543–565. Peter Lang, 2024
12. Türk Dil Kurumu Güncel Sözlük : <https://www.tdk.gov.tr>

Daxil oldu: 13.01.2025

Qəbul edildi: 27.03.2025